

O'ZBEK TILIDA SO'Z TURKUMLARINING BIRLAMCHI VA IKKILAMCHI VAZIFALARI

*Adiba BOTIROVA**

Annotatsiya

Ma'lumki, so'z turkumlari o'rtasidagi aloqaning eng yuqori shakli ularning ko'chishidir. So'z turkumlarining ko'chishi esa ularning ikkilamchi vazifasi asosida yuz beradi. Ushbu maqolada so'z turkumlari funksional imkoniyatlarining kengayishi, bu jarayonda ularning birlamchi va ikkilamchi vazifalarining farqlanishi hamda masalaning nazariy asoslari haqida mulohazalar yuritilgan.

Kalit So'zlar: So'z turkumlari, Lison va nutq dixotomiyasi, Birlamchi va ikkilamchi funksiyalar, Kategorial, Yondosh va Hamroh ma'nolar.

ÖZBEKÇEDEKİ SÖZCÜK TÜRLERİNİN BİRİNCİL VE İKİNCİL İŞLEVLERİ

Özet

Bilindiği gibi sözcük türleri arasındaki ilişkilerin üst şekli sözcüklerin birbirinin konumlarına karşılıklı geçişidir. Bu süreç sözcük türlerinde ikincil işlevlerinin bulunmasıyla gerçekleşmektedir. Bu yazıda, Özbek Türkçesindeki sözcük türlerinin işlevsel görevlerinin genişlemesi, bu süreçte birincil ve ikincil işlevlerinin farklılaşması, ayrıca konunun kuramsal yönleri ele alınmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Sözcük Türleri, Dil ve Söylevin Dikotomisi, Sözcük Türlerinin Birincil ve İkincil İşlevleri, Kategorik ve Yan Anlamlar.

PRIMARY AND SECONDARY FUNCTIONS OF WORD CLASSES IN UZBEK LANGUAGE

Abstract

As is known, the highest form of interrelation in the paradigm of word classes is their mutual transition. This act is carried out with the presence of primary and secondary functions in word classes. This article discusses the expansion of the functional capabilities of word classes of the Uzbek language, differentiation of their primary and secondary functions in this process, and the theoretical aspects of the issue.

Key Words: Word Classes, Dichotomy of Language and Speech, Primary and Secondary Functions of Word Classes, Categorical and Accompanying Meanings

So'z turkumlari funksional imkoniyatlarining o'zgarishi lisoniy belgining semantik-sintaktik taraqqiyoti sifatida formal va struktur tilshunoslikning markaziy muammolaridan bo'lib kelgan. So'z ma'nolarining kengayishi polisemiya dan tortib, polifunksionallik orqali omonimiya darajasigacha ko'tarilishi mumkinligi bugungi kunda nafaqat grammatik talqinlarni takomillashtirish va grammatik hodisalar ta'limini ob'ektiv voqelik bilan muvofiqlashtirish mazmunida isloh qilish, balki leksikografik talqinlarni ham qayta ko'rib chiqish zaruratini kun tartibiga qo'ymoqda.

* Nevayi Devlet Pedagoji Enstitüsü, ÖZBEKİSTAN, el-mek: adiba.botirova@bk.ru

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3728-365X>

So'z turkumlari funktsional imkoniyatlarining kengayishi, bu jarayonda birlamchi va ikkilamchi vazifalarning farqlanishi hamda uning nazariy asoslarini yaratish masalasi tilshunos E.Kurilovich tomonidan o'tgan asrning o'rtalarida kun tartibiga qo'yilgan edi.

E.Kurilovich turli turkumga mansub so'zlarining o'z substantsial tabiatiga xos bo'lmagan semantik-sintaktik mohiyat kasb etishini, boshqacha aytganda, bir turkumga mansub so'zlarning boshqa turkum xoslangan vazifalarda kelishini "o'rindoshlik" sifatida qarab, asos va hosila vazifalarni farqlaydi. "Belgini anglatgan so'z (ya'ni, sifat) ham aniqlovchi, ham kesim va mustaqil aniqlovchi (anaforik sifatlar) vazifasini bajarishidan ushbu funktsiyalarning barchasi mazkur so'z turkumiga tegishli, degan xulosa kelib chiqmasligi kerak" (Kurilovich, 1962: 58-59) deb yozar ekan, bu bilan so'zlarning xos va xos bo'lmagan ma'no va vazifalarini ajratish yo'lidan boradi. E.Kurilovich so'zlarning gap tarkibidagi vazifasiga "ma'nodan vazifaga" tamoyili asosida yondashib, har bir so'z turkumi aslida ma'lum bir xos ma'nolar majmuiga mos ravishdagi sintaktik vazifalarni bajarishini, bu vazifalar uning uchun birlamchi vazifalar ekanligini ta'kidlaydi. So'zning bosh ma'nosiga birlamchi funktsiya, hosila holatiga ikkilamchi funktsiya muvofiq keladi (Kurilovich, 1962: 58-59). Olim so'zlarning birlamchi funktsiyalarini asosiy vazifa, funktsiya sifatida qaraydiki, bu, albatta, nisbiy mazmunda tushunilmog'i lozim. Chunki birlamchi vazifa deganda genetik va diaxronik jihatdan birinchi, bosh vazifa tushuniladi. Holbuki, tilning ma'lum bir sinxronik holatida so'zning birlamchi vazifasi asosiy bo'lmasligi mumkin. Boshqacha aytganda, sifat turkumiga mansub so'zning ushbu turkumdagi bosh vazifasi birlamchi bo'lib, keyinchalik u butunlay ot turkumiga o'tib ketgan bo'lsa va ushbu turkumdagi vazifasi ustuvorlashib, faollashib, asosiy o'ringa chiqqan bo'lishi mumkin. Dalil sifatida o'zbek tilidagi *quralay, charos* so'zlarini shu nuqtai nazardan qarab ko'raylik:

QURALAY 1 Kiyik yoki ohularning yosh bolasi. **2 ayn. quralay ko'z.** *Mehribon ko'zlari jigarga moyil, quralay. "Yoshlik". Quralay ko'z* Quralayning ko'ziga o'xshash ko'zli. *Quralay ko'z, bodomqovoq, sarv qomat.* S.Siyoev, Avaz.

CHAROS 1 Ertapishar, yumaloq qora uzum. *Ichkari hovli keng, gulzor, baland so'riga ko'tarilgan toklar. Charos, husayni uzumlar g'arq pishib, boshlari osilib turibdi.* Y. Shamsharov, Toshqin. **Charos ko'z** Go'zal, qop-qora ko'z. *Yulduzxon charos ko'zlarini ohista ochdi.* Gazetadan. **2** Ayollar ismi.

Ko'rinadiki, so'zlar birinchi ma'nosi bilan bugungi kunda kam iste'molli bo'lib, asosan ikkinchi – ko'chma ma'nosi bilan ko'proq qo'llanadi va kishining ko'ziga nisbatan belgi bildiruvchi sifatida istifoda etiladi. Bugungi kunda birinchi – otga xos semantik-sintaktik xususiyat birlamchi bo'lib, lekin ikkinchi – sifatga xos semantik-sintaktik vazifasi ustuvor va asosiy o'ringa chiqqan. Juda ko'p shaxs otlari va atoqli otlarda bunday holatni kuzatishimiz mumkin: *dilbar, dilorom, dilso'z, dilrabo, dildor, mo'min, musulmon, betayfiq, betamiz* kabi. Yoki, deylik, modal so'zlarning aksariyati aslan boshqa turkumga mansub bo'lib, bugungi kunda ularning ikkilamchi ma'no va vazifalari asosiy lashgan: *ehtimol, chog'i, chamasi, mayli, go'rga, mazmuni, haqiqatdan, haqiqatda, darhaqiqat, darvoqe, filhaqiqat, aslida, aftidan, xayriyat, vassalom* (otdan); *shubhasiz, shekilli, rosti, to'g'ri, to'g'risi, to'g'rirrog'i, so'zsiz, tabiiy, tabiiyki, ma'lumki, muhaqqaq, ochig'i* (sifatdan); *albatta, rostdan, chindan, avvalo, zotan, umuman* (ravishdan). Bu so'zlar kontekstual modal so'zlar deyilmasligi ularning ushbu ma'no va vazifasining to'liq lisoniy lashganligini ko'rsatadi.

Quyidagi *es-es, qop-qop, kunda, qo'qqisdan, jo'rttaga, bexosdan, piyoda, zimdan, oydayilda, kechasi, kunduzi, oqshomlari, tezda, yaqinda, qatorasiga, yonlamasiga, birdan, birga, bunda, shunda, tuyg'un, bultur* kabi so'zlarning bugungi kunda qaysi turkumga mansubligini belgilashda ham ularning ma'noviy-vazifaviy o'zgarishlari inobatga olinadi.

Funksional-substantsial o'zgarishlarni so'z turkumlari kesimida qarashga harakat qilamiz.

Ot vazifasining asosiy lashuvi: *yigit, qiz, o'g'il, qari, er, xotin, ko'r, issiq-sovuq, achchiq-chuchuk, yosh, qari, yosh-u qari, siyoh* (sifat); *el, shish, yuq, ich, ko'ch, qir, chaqirdi, chorladi,*

ko'rdi, keldi-ketdi, qo'ydi-chiqdi, oldi-berdi, oldi-sotdi; mindi-mindi (bolalar o'yinining nomi), *bordi-keldi, keldi-ketdi, oldi-berdi, ur-yiqit, ur-sur, baqir-chaqir, yasan-tusan, supur-sidir, yugur-yugur oldi-qochdi* (gap), *kuydi-pishdi* (ayol), *iliguzildi* (vaqt), *ichakuzdi* (hangomalar), *supraqoqdi* (farzand, ya'ni so'nggi farzand), *kengash, kurash, o'qish, yozish, o'tmish, qilmish, qidiruv, o'ynash, saylov, ishlov, qurshov, qatnov, qistov, tanlov, tintuv, maqto'v, tergov, to'lov, o'quv, chanqov, qalov, qarov, to'ntarish, o'zgarish, qiziqish, o'qish, o'tirish, qarash, muyulish, burilish, burilish* ("o'zgarish" ma'nosida), *yozuv-chizuv, yurish-turish, borish-kelish, bosar-tusar, ko'rolmaslik, kiraverish; o'qituvchi, bog'lovchi, kuzatuvchi* (fe'lda); *ququ* (qush), *dudut* (yengil mashina), *popop* (asli: pop-pop, tikuv mashinasi), *tutu* (tovuq), *patpat* (mototsikl), *shapshap* (magazkushak), *shaqshaq* (qushning nomi) (taqlidda) kabi.

Sifat vazifasining asosiylashuvi: *mosh-guruch, yo'l-yo'l, rang-barang, xilma-xil* (otda); *daydi, qari, och, chalkash, yanglish, tutash, aralash* (fe'lda).

Ravish vazifasining asosiylashuvi: *es-es, qop-qop, kunda, qo'qqisdan, jo'rtaga, bexosdan, piyoda, zimdan, oyda-yilda, kechasi, kunduzi, oqshomlari* (otda); *tezda, yaqinda, qatorasiga, yonlamasiga* (sifatda) kabi.

Bundan ma'lum bo'ladiki, so'zlarning birlamchi va asosiy ma'no-vazifalari muvofiq kelmaydigan holatlarni zikr etilgan kabi dalillar asosida aniqlash ularning ma'lum bir vazifada qo'llanishini maxsus statistik tadqiqotlarda o'rganish yo'li bilan amalga oshirilishi maqsadga muvofiq.

So'zlarning hosila ma'no va vazifalarni belgilashda ularning lison va nutqqa munosabatini oydinlashtirish muhim. Chunki, aytilganidek, hosila ma'no va vazifalar lisoniylashgan, lisoniylashayotgan yoki nutqiy kontekstual bo'lishi mumkin.

So'zlarning ikkilamchi yoki hosila ma'no va vazifalar kasb etishida kontekstning alohida o'rni bor. E. Kurilovich ta'kidicha, ma'lum bir sintaktik kontekstda qo'llanishga "odatlanish" so'z ma'nosini ma'lum darajada o'zgartirib, uning boshqa turkumga ko'chishini ta'minlaydi. **Ko'rlar** ko'rmaydi, **karlar** eshitmaydi gapida sifat turkumiga mansub so'zlarning polifunksionallashuvida shunday holatni ko'ramiz. Bunda qo'llangan *ko'r* va *kar* so'zlarining semantik-sintaktik o'ziga xosligi yoki mohiyati hali o'zbek tilshunosligida yetarli darajada aniqlangan deb bo'lmaydi. Aks holda ular "O'zbek tilining izohli lug'ati"da quyidagicha talqin etilmas edi. E'tibor qiling:

KAR Eshitish qobiliyatini yo'qotgan, eshitmaydigan yoki yaxshi eshitmaydigan, shuningdek, eshitgan so'zining ma'nosini ajratish darajasi juda pasayib ketgan; garang, karquloq.

KO'R 1 Ko'rish qobiliyati yo'q; so'qir. **2** *ko'chma* Narsa, voqea, hodisa va sh. k.ning mohiyatiga tushuna olmaydigan; ongi etilmagan, ongsiz, bilimsiz.

Har ikki so'zning ham qaysi turkumga mansubligi izohda keltirilmagan va u ma'lum. Biroq buni tilshunos J. Eltazarov E. Kurilovich talqinlariga tayangan holda ot vazifasidagi so'z sifatida baholaydi: "Masalan, **Ko'rlar** ko'rmaydi, **karlar** eshitmaydi jumlasida sifatlar mustaqil, ya'ni aniqlanmish va otlarning ko'magisiz ishlatilgan, shakl jihatidan o'zgarmagan bu so'zni ana shu sintaktik "mustaqillik" otlarga xos (*ko'r* va *kar odamlar*) ma'noni ifodalashga olib kelgan" (Kurilovich, 1962: 29). Xo'sh, bu vazifaviy o'zgarish turkumiy o'zgarishni ta'minlaganmi yoki qo'llanish lisoniy mohiyatli bo'lmay, faqat kontekstual xaraktergagina egami? Lug'at ham boshqa shaxs otlaridan farqli ravishda bunga e'tibor qaratmaydi. Zero, xuddi shunday mohiyatli *kasal* so'zi izohida butunlay boshqa holatni ko'ramiz:

KASAL 1 *ot* Organizm me'yoriy holatini, faoliyatini buzuvchi narsa; kasallik, dard. **2** *sft.* Organizmining me'yoriy holati, faoliyati buzilgan, kasallikka yo'liqqan; betob. **3** *ot* Organizmining me'yoriy holati, faoliyati buzilgan shaxs, kasallikka yo'liqqan shaxs; bemor.

(Lug'atda so'zning 6 ta ma'nosi farqlangan bo'lib, biz talqinlarimiz uchun zarur bo'lgan 3 ta ma'noni olish bilan cheklandik).

Bir so'zning talqinidagi bir-biriga zid ikki holat ularning semantik-sintaktik mohiyati hali fanda oydinlashtirilmaganligini ko'rsatadi. Birinchidan, so'zning ma'nolari *ot*, *sft* belgilari bilan berilgan. Ikkinchidan, ma'nolar o'zaro arab raqamlari bilan ajratilgan. Arab raqamlari bilan ajratish, lug'atchilik an'anasiga ko'ra, ko'p ma'nolilikka nisbatan qo'llanadi. Bunga ko'ra, *kasal* birligi – ko'p ma'noli bitta so'z. Ko'p ma'noli so'z, unda nechta ma'no bo'lishidan qat'i nazar, bitta leksema sifatida qaraladi va bu bir paytning o'zida ma'nolarni ot yoki sifat belgilari bilan berishning mantiqsizligini ko'rsatadi.

So'zning nafaqat ikkilamchi, hatto birlamchi ma'nolari ham, umuman olganda, har qanday ma'no va vazifaning voqelanish muhiti kontekstdir. Faqat ikkilamchi ma'nonigina kontekstga bog'lab qo'yish to'g'ri emas. Shuning uchun, nazarimizda, ikkilamchi ma'no yoki vazifa haqida gap ketganda emas, balki umuman, ma'no va vazifa haqida so'z yuritilganda kontekstga tayanib fikr yuritaverish mumkin (Kipriyanov, 1977: 37).

Birlamchi va ikkilamchi ma'no va vazifalar haqida so'z borar ekan, kontekstda ularni farqlovchi omillar, farqlanishning barqaror yoki o'tkinchiligi, ikkilamchi funktsiyada qo'llanishning bir xil qurshovlar bilan belgilangan-belgilanmaganligi, mazkur ma'nolarni farqlovchi omillarning turi, xususiyatlari, ma'no va vazifalarni farqlash va voqelantirishda ishtirokchi omillarning hamkorligi asosiy muammo sifatida kun tartibiga qo'yilishi zarur. Shu bilan birga, ikkilamchi ma'no va vazifaning so'z ilk mohiyatiga aloqadorligi, undan uzoqlashish darajasi kabi masalalar ham so'zlarning lisoniy mohiyatiga daxldor xulosalarga asos bo'ladi.

So'zlarning birlamchi va ikkilamchi vazifalari talqinida bu vazifalarning lisoniy yoki kontekstual xarakterga ega bo'lishidan keyin e'tiborga olinishi kerak bo'lgan jihatlardan biri so'zlar mohiyatidagi kategorial, yondosh va hamroh ma'nolarni farqlashdir (Musulmanova, 2007: 13).

O'zbek tilshunosligida grammatik ma'no tarkibidagi kategorial, yondosh va hamroh ma'nolarning farqlanishi – o'zbek tilshunosligi qo'lga kiritgan muhim yutuqlardan biri. Tilshunos N.Musulmanovanning bu boradagi xulosalarini umumlashtirgan holda aytish mumkin, lisoniy grammatik ma'noda dialektik yaxlitlikdagi kategorial va yondosh, ular bilan dialektik bog'liq bo'lmagan hamroh ma'nolar farqlanadi. Olimaning xulosalaridan so'zlarning ham semantik-sintaktik mohiyatidagi shunday jihatlarni farqlashda metodologik omil sifatida foydalanish mumkin.

Tadqiqotchining ta'kidicha, kategorial ma'no grammatik shaklning substansial mohiyatidir. Masalan, son grammatik kategoriyasidagi birlik va ko'plik (miqdor) – grammatik ma'nosi kategorial ma'no. Biroq bu kategorial ma'no yondosh ma'nosiz yuzaga chiqmaydi. Son umumiy grammatik ma'nosida miqdorning sifat tomoni shaklning yondosh ma'nosi va kategorial ma'noning reprezentatori hisoblanadi. Deylik, birlik son kategoriyasida yuzaga chiqqan har qanday ot miqdori aniq yoki noaniq, bo'linuvchan yoki bo'linmas bo'ladi. Bo'linuvchanlik-bo'linmaslik, aniqlik-noaniqlik sifat belgisi, son kategoriyasi birlik-ko'plik ma'nosining voqelantiruvchisidir. Demak, sondagi miqdor aniq yoki noaniq, bo'linuvchan yoki bo'linmas xossalardan biriga ega bo'lishi shart va muqarrar (Musulmanova, 2007: 119).

Hamroh ma'no – grammatik shaklning kategorial ma'no bilan dialektik bog'liq bo'lmagan, matn va nutq sharoitiga bog'liq ravishda yuzaga chiqadigan ma'nosi. Masalan, ko'plik son shakli [-lar] ifodalaydigan "hurmat", "kesatish" ma'nolari grammatik shaklning lisoniy mohiyatiga bevosita daxldor emas va u har doim ham ushbu shaklning kategorial ma'nosi voqelantiruvchisi bo'lavermaydi (Musulmanova, 2007: 119).

Bu metodologiyaga tayaniladigan bo'lsa, so'zning nomlanishi an'analashgan ikkilamchi funktsiyasi uning bosh ma'nosi bilan bog'liq bo'lmay, boshqa omillar vositachiligida voqelanishi haqidagi qarashlardan yangicha xulosa chiqarish imkoni tug'iladi. Boshqacha

aytganda, soʻz lisoniy mohiyatdan oʻrin olgan funktsiyani bajarganida (masalan, biz yuqorida taʼkidlagan polifunksional soʻzlarda) bu vazifa kategorial mohiyatga barqaror daxldorlik kasb etadi, agar u kontekst bilan muvaqqat bogʻlanib, koʻchma qoʻllanish xarakteriga ega boʻlsa, bu uning oʻzi uchun xos boʻlmagan qurshovga tushganligidan dalolat beradi, bu qurshovga xos vazifalarni vaqtincha bajaradi. Masalan, soʻzlarning nutqiy koʻchma maʼnoda qoʻllanishi bunga dalil boʻla oladi. Masalan, *kasal* soʻzining jonivor nomiga aniqlovchi boʻlib kelishida barqarorlashgan koʻchma maʼno va vazifani kuzatsak, *kompyuter* soʻziga aniqlovchi sifatida kelishida muvaqqat maʼno va vazifaning namoyon boʻlishiga amin boʻlamiz.

Umuman olganda, soʻzlardagi birlamchi va ikkilamchi maʼno-vazifa lison-nutq dixotomiyasi hamda semantik-sintaktik xususiyatlarning kategoriallik, yondoshlik va hamrohlik darajalari bilan bogʻlanib ketadi. Taʼkidlash lozimki, lison-nutq dixotomiyasi va kategoriallik-yondoshlik-hamrohlik birlamchi va ikkilamchi vazifalar bilan qanchalik zich bogʻlangan boʻlsa, oʻzaro ham shunday dialektik aloqadorlikka ega. Nazarimizda, oʻzbek tilidagi shaxs otlarida uchraydigan “shaxs” va “belgi” xususiyatlari oʻzaro kategorial va yondosh mohiyatlar munosabatini aks ettiradi. Yuqorida keltirilgan *kasal* soʻzining bir sifatlik va ikkita otlik belgilarini ana shunday dialektik murakkab mohiyatning kategorial va yondosh jihatlari sifatida baholash mumkin. Oʻzbek tilidagi polifunksional soʻzlarning semantik-sintaktik jihati kategoriallik nuqtai nazaridan oʻrganish tilshunosligimizdagi echimini kutayotgan dolzarb muammolardan biridir.

Yuqorida aytilganidek va tilshunoslarimizning taʼkidlashlaricha, soʻz turkumlari sirasida feʼl, ot, sifat, ravish turkumlarining semantik-sintaktik xususiyatlari oʻzbek tilidagi bosh va ikkinchi darajali boʻlaklarning talablariga toʻla muvofiq keladi. “Otning predmetlik xususiyati kesim ifodalovchi subekt – predmet va toʻldiruvchi ifodalovchi obekt – predmet bilan, feʼl anglatuvchi harakat-holat tushunchasi kesim ifodalovchi predikativlik bilan, sifat anglatuvchi belgi tushunchasi aniqlovchi ifodalovchi atributivlik bilan, ravish anglatuvchi harakatning belgisi (belgining belgisi) tushunchasi hol anglatuvchi atributivlik mos kelishi ana shu sintaktik pozitsiyalar bu soʻz turkumlari uchun birlamchi, degan xulosaga olib keladi” (Eltazarov, 2006: 86).

Soʻz turkumlariga kiruvchi barcha soʻzlarni bir xil qimmatga ega deb boʻlmaydi. Har bir turkumda shu turkumning kategorial mohiyatiga toʻla mos kelmaydigan soʻzlar ham mavjud boʻladi. Soʻzlarning bunday darajalanish xususiyati ularni tasniflashda maʼlum bir qiyinchiliklarni tugʻdirishi tabiiy. Chunki soʻzlarni grammatik tasniflashda bugungi kunda barcha tilshunoslar tomonidan eʼtirof etilgan semantik, sintaktik va morfologik belgilarni “markaziy” soʻzlarda aniq kuzatish va aniqlash mumkin. Biroq oraliq muhitda turadigan soʻzlarning bunday xususiyatlarini aniqlashda tilshunoslar ularni sunʼiy ravishda goh u, goh bu tomonga soʻzni sunʼiy ravishda suradilar, natijada til hodisalari talqinidagi bunday lingvistik soxtaliklar ijtimoiy lingvistik tafakkurdan oʻrin olib, anʼanaviy xarakter kasb etib qolaveradi. Tilshunosning asosiy maqsadi ham, bosh vazifasi ham turkumlar aro tebranib turadigan shunday hodisalarni oydinlashtirish, ular zamiridagi ushbu holatlarga sabab boʻluvchi ichki va tashqi omillarni tushuntirib berishdan iborat boʻladi. Atoqli tilshunos L.V.Shcherba taʼkidlaganidek, “надо помнить, что ясно лишь крайние случаи. Полежучное же в самом первоисточнике – сознании говорящих – оказывающаяся колеблющимся, неопределенному. Однако это-то неясное и колеблющийся и должно больше всего привлечь внимание лингвиста.” (Nigmatov, 1989: 13) Demak, soʻz turkumlari sirasida markaziy oʻrinni egallaydigan soʻzlarning semantik-sintaktik yoki morfologik xususiyatlari shu turkumning tipik mohiyatiga mos keladi. Ammo turkumlar chegarasidagi soʻzlarning mohiyatida turli turkumga xos belgilarning u yoki bu darajada aks etganligi (albatta, bu muqarrar til tabiatidagi ijobiy holat boʻlib, uning ichki strukturasi uzviylik va uzluksizlikni, umuman olganda, tilning yaxlit sistemaviylikni oʻzida ifodalaydi) ular semantik-sintaktik vazifasi darajalarining qaysi mohiyatga tegishli ekanligini belgilashda qiyinchilik tugʻdiradi (Borte, 1973: 37-44).

Aytilganidek, so'zlarning birlamchi va ikkilamchi vazifalarini belgilashda diaxronik yoki sinxronik yondashuv katta ahamiyat kasb etadi. Diaxronik nuqtai nazardan birlamchi ma'no-vazifa sinxronik aspektida qaraluvchi paradigmatic munosabatlarda ikkilamchi mohiyat hisoblanishi mumkin. Shu ma'noda tilshunoslarimizning "so'zlarning invariant (ya'ni, kuchli) paradigmatic belgilari bilan uning birlamchi sintaktik funktsiyasi, kuchsiz paradigmatic belgilari bilan ikkilamchi sintaktik vazifasi o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri aloqa mavjud" (Eltazarov, 2006: 68) degan mazmundagi fikrlarini faqat sinxron holatga nisbatan tushunish maqsadga muvofiqdir.

So'z turkumlari orasida birlamchi va ikkilamchi vazifalarning diaxron almashuvlari tilning taraqqiyoti va ehtiyojlarga moslashuvidan dalolat berib, har bir hodisaning moslashuvchanlikka moyilligi va qayishqoqligi ularning yashovchanligi garovidir.

So'zlarning bir turkumga xos oppozitiv belgilarni saqlab turib, boshqa turkum xususiyatlariga ham ega bo'lishini lisoniylashuv yoki bir turkumdan boshqasiga o'tish sifatida baholab bo'lmasligini tilshunoslar alohida ta'kidlashgan (Nigmatov, 1989: 13). Shuningdek, so'zlarning paradigmatic va chekka belgilari almashib turadigan holatlarini ham so'zlarning turkumdan-turkumga ko'chishi sifatida baholash ma'qul emas.

Shunday qilib, so'zlarning bir turkumdan boshqa turkumga muvaqqat yoki butunlay o'tishini lison va nutq dixotomiyasi nuqtai nazaridan tahlil qilish, so'zlarning bir turkum doirasida polifunktsionallashib borishi va ikki turkum chegarasidan o'rin olishi, shuningdek, ma'no-vazifalar kategoriallik va nokategoriallik jihatlarining barqaror yoki o'tkinchiligi kabi holatlar ularning vazifaviy darajalarini belgilashning asosini tashkil etadi. Vazifaviy darajalanish talqini uning birlamchi va ikkilamchi, asosiy va ikkinchi darajali, bosh va hosila jihatlarining oydinlashtirishi, farqlanishi va ongli uqilishi bilan bog'lanib ketadi.

Adabiyotlar

- BORTE, L. V., (1973). *Vliyanie Sintaksicheskoy Funktsii na Prossess Vzaimodeystvie Chastey Rechi. Problemi Teorii Chlenov Predlozheniya*. Kishinev: Shtiintsa.
- ELTAZAROV, J., (2006). *So'z turkumlari Paradigmasida O'zaro Aloqa va Ko'chish Hollari*. Toshkent: Milliy Entsiklopediya.
- GAK, V. G., (1984). *Teoreticheskaya Grammatika Fransuzskogo Yazika*. M: Nauka.
- KIPRIYANOV, V. F., (1977). *Problemo Chastey Rechi i Slova-Kommunikativo v Sovr. Russkom Yazike*. M.: Nauka, 1977.
- KURİLOVIÇ, E., (1962). *Derivatsiya Leksicheskaya i Derivatsiya Sintaksicheskaya. Ocherki po Lingvistike*. M.: İzdatelstvo İnostrannoy Literature.
- MUSULMANOVA, N. R., (2007). *Grammatik Shakllarda Kategorial, Yondosh va Hamroh Ma'no Munosabati*. Filol. Fanlari nomzodi ...Diss, Toshkent.
- NIGMATOV, X. G., (1989). *Funktsionalnaya Morfologiya Tyurkoyazıçnıx Pamyatnikov XI-XII vv*. Tashkent: Fan.